

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки
Кафедра загальної та соціальної психології

Психологічні особливості засуджених які перебувають в ізоляторах

Кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

першого рівня ЗФН

за спеціальністю 053 Психологія

Аліна ПАНАС

Науковий керівник:

доцент кафедри теоретичної

психології, кандидат психологічних наук,

Олена ВАВРИНІВ

Рецензент:

кандидат психологічних наук

Роман Яремко

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«___» _____ 202_ р., протокол № _____

Завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Панас А. Психологічні особливості засуджених які перебувають в ізоляторах

У кваліфікаційній роботі висвітлено результати теоретичного та емпіричного дослідження психологічних особливостей засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання. Проаналізовано соціально-демографічні, кримінологічні та індивідуально-психологічні характеристики досліджуваних осіб. Окрема увага приділена рівню мотивації досягнення успіху, уникнення невдач, готовності до ризику, нервово-психічній стійкості та стратегіям подолання стресу. Встановлено, що більшість засуджених характеризуються низьким або нестійким рівнем адаптації, високим рівнем тривожності та емоційної вразливості, що потребує впровадження психокорекційної та профілактичної роботи в пенітенціарному середовищі. Запропоновано напрями подальших досліджень у межах юридичної та практичної психології.

Ключові слова: засуджені, пенітенціарна психологія, адаптація, мотивація, нервово-психічна стійкість.

ABSTRACT

Panas A. Psychological characteristics of convicts in detention centers

The qualification work highlights the results of theoretical and empirical research into the psychological characteristics of convicts in temporary detention centers. The socio-demographic, criminological and individual psychological characteristics of the subjects are analyzed. Special attention is paid to the level of motivation to achieve success, avoid failures, willingness to take risks, neuropsychiatric stability and strategies for overcoming stress. It has been established that the majority of convicts are characterized by a low or unstable level of adaptation, a high level of anxiety and emotional vulnerability, which requires the implementation of psychocorrectional and preventive work in the penitentiary environment. Directions for further research within the framework of legal and practical psychology are proposed.

Keywords: convicts, penitentiary psychology, adaptation, motivation, neuropsychiatric stability.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО В ПСИХОЛОГІЇ.....	5
1.1. Аналіз особливостей особистості засуджених.....	5
1.2. Особистісні зміни в умовах перебування в ізоляторі тимчасового тримання.....	12
Висновки до першого розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В ІЗОЛЯТОРАХ ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ.....	25
2.1. Характеристика вибірки та опис методів дослідження особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.....	25
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.....	27
Висновки до другого розділу.....	39
ВИСНОВКИ.....	41
...	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Актуальність дослідження. Політичні, економічні та соціальні трансформації, що супроводжують процес побудови правової держави, з одного боку, сприяють лібералізації та демократизації суспільного життя, впровадженню правових реформ, а з іншого — супроводжуються зростанням соціальних суперечностей, міжетнічних, міжгрупових і міжособистісних конфліктів. У суспільстві дедалі частіше проявляються насильницькі дії, агресія та жорстокість. У зв'язку з цим зростає актуальність вивчення правопорушної поведінки, особистості злочинця, а також питань, пов'язаних з визначенням справедливої міри покарання та його потенціалу для перевиховання.

Результати досліджень осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, демонструють тісний зв'язок між адаптацією до пенітенціарних умов і змінами в особистісній сфері: зростає рівень агресивності, збільшується кількість міжособистісних конфліктів та інших форм девіантної поведінки.

У цьому контексті пошук ефективних засобів психологічного впливу на особистість ув'язненого набуває особливої ваги, адже результативність виправного процесу безпосередньо залежить від успішної ресоціалізації засуджених.

Особливості особистості професійних злочинців, які перебувають у місцях позбавлення волі, досліджувалися багатьма кримінологами та психологами різних епох. Серед них — Р.А. Абрамовський, Г.А. Аванесов, Е.А. Антонян, Ю.М. Антонян, В.А. Бадира, І.О. Бандурка, І.Г. Богатирьов, М.Я. Бойсан, К.І. Василенко, Б.С. Волков, Ю.Р. Герасимова, О.П. Доробалюк, С.В. Дьоменко, М.А. Дайнега, О.О. Хайновський, А.А. Забеліч,

Р.Ю. Карлаш, В.Я. Конопельський, О.І. Опанасенков та інші.

Об’єкт – особистість засуджених.

Предмет – психологічні особливості особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.

Мета – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити психологічні особливості особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.

Завдання:

1. Теоретично проаналізувати особистість засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.

2. Емпірично дослідити особливості особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання.

Методи дослідження. *Теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення. *Емпіричні* - Особистісний опитувальник «FPI (Freiburg Personality Inventory)», Методика «Діагностика мотивації до досягнення успіху», Методика «Діагностика мотивації уникнення невдач», Методика «Діагностика рівня готовності до ризику», Методика «Стратегії долаття стресових ситуацій (SACS)», Методика «Прогноз», *математичної статистики* - кореляційний аналіз.

Структура роботи. Робота складається із двох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Аналіз особливостей особистості засуджених

На сучасному етапі українське суспільство переживає системну кризу, що актуалізує потребу в цілісному та комплексному дослідженні особистості. З погляду психології, особистість розглядається як активний суб'єкт свідомості, що має індивідуально сформовану структуру рис і якостей, здатний вибірково сприймати навколишній світ і реалізовувати певні соціальні ролі. Вчені ХХ століття трактують психологічні особливості особистості як відносно сталу систему індивідуальних характеристик, які зумовлюють типові способи реагування, адаптивну поведінку, особливості самосприйняття, а також характер соціальних зв'язків та взаємодії. Загалом, вивчення особистості залишається у фокусі психологічної науки. Суттєвий внесок у розвиток уявлень про становлення особистості зробили такі дослідники, як А. Асмолов, А. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, К. Платонов, В. Мясіщев та інші.

Аналіз сучасних наукових публікацій свідчить, що в останні десятиліття, на тлі зростання рівня злочинності, особлива увага приділяється дослідженню особистості злочинця не лише з юридичної, але й з психологічної точки зору. Цій темі присвятили свої праці як зарубіжні, так і українські вчені: В. Андросюк, Ю. Антонян, О. Бандурка, В. Бурлаков, Я. Гилінський, Г. Горшенков, А. Долгова, П. Кабанов, Л. Казміренко, Н. Калашник, Я. Кондратьєва, В. Коновалова, О. Кулик, М. Мельник, П. Михайленко, А. Музика, В. Соболева, В. Сташис, С. Тарарухін, В. Тихий, І. Туркевич, А. Флорова, П. Фріс, В. Шакун, В. Шепітько, Д. Шестаков, А. Яковлєв та інші.

Попри наявність значного теоретичного підґрунтя, проблема психологічного аналізу особистості злочинця залишається актуальною, зважаючи на активні процеси інтеграції у різних галузях науки, включаючи юридичну психологію.

Українська психологічна наука представлена багатьма працями, присвяченими темі злочинності, однак важливо враховувати, що соціальні трансформації в країні суттєво впливають як на характер, так і на прояви злочинної поведінки. У зв'язку з цим необхідно звернутися до визначення поняття «особистість злочинця» у психологічному контексті. Так, Ю. Антонян підкреслює, що така особистість відрізняється від законослухняної асоціальним змістом системи цінностей і норм, а також стійкими психологічними характеристиками, поєднання яких має криміногенне значення. Саме ці риси морально-психологічного складу сприяють вчиненню злочинів, що, однак, не заперечує соціальну природу їх формування, адже вони зумовлені характером соціальних відносин, у які був залучений індивід.

З позиції кримінального права, особистість злочинця визначається як суб'єкт кримінального правопорушення, ототожнюється з людиною, яка вчинила злочин. І.М. Даньшин трактує її як комплекс суттєвих і стабільних соціальних ознак, а також біопсихологічних особливостей, що сформувалися під впливом соціальних умов і проявилися в злочинній поведінці, надаючи їй діяльним ознакам суспільної небезпеки, а самій особі – кримінально-правового статусу, що тягне за собою відповідальність згідно із законом.

Н. Кропачов розглядає особистість злочинця як комплекс соціально-демографічних, моральних і правових характеристик, ознак, зв'язків і відносин, які притаманні особі, що вчинила злочин, і мають вплив на її протиправну поведінку [38, с. 78]. У свою чергу, О. Алексєєв трактує це поняття як сукупність соціально значущих якостей, що, взаємодіючи із зовнішніми умовами (конкретною ситуацією), детермінують злочинні дії [1, с. 84].

Більшість дослідників підкреслює, що поняття «особистість злочинця» охоплює набір соціально-демографічних, рольових (функціональних) і психологічних характеристик, які прямо чи опосередковано пов'язані з протиправною поведінкою, визначають її суспільну небезпечність і допомагають краще зрозуміти механізми вчинення злочинів.

На думку А. Лазурського, під час оцінювання особистості злочинця слід виявляти її домінуючі мотиви та типові способи життєвої активності, які формують модель поведінки і стратегію життя. Він наголошує, що в психіці людини не існує вроджених «злочинних рис» — основою девіантної поведінки є не відсутність розумових, вольових чи емоційних якостей, а дисгармонія між індивідуальними психологічними особливостями та умовами, у яких відбувається розвиток особистості [13].

В. Кудрявцев додає, що наявність відмінних рис у злочинців не означає, що вони є притаманними всім без винятку. Навіть у тих, хто не виявляє типових характеристик злочинця, залишається потреба у психологічному аналізі їхньої особистості як носія причин правопорушної поведінки. Водночас більшість злочинців усе ж демонструє характерні, специфічні риси [39, с. 165–168].

Таким чином, психологи розглядають особистість злочинця як окремий, самостійний соціально-психологічний тип. Ця особистість характеризується низкою специфічних рис, які не охоплюються загальною психологією, що й обумовлює поглиблене вивчення її у рамках юридичної психології. Остання приділяє особливу увагу таким аспектам, як вік, осудність, функціонально-рольові характеристики особи, а також особливостям її інтелектуальної, емоційно-вольової сфери та іншим значущим параметрам.

На думку М. Єникеевої, особистісні якості, що формуються в процесі соціалізації та закріплюються впродовж життя, є ключем до розуміння причин злочинної поведінки. Вони значною мірою визначають, як людина сприймає та реагує на різні життєві ситуації [23, с. 11]. Таким чином, суб'єктивні чинники злочинної поведінки, що мають соціально обумовлене походження, поступово трансформуються із зовнішніх у внутрішньо-психологічні детермінанти.

Автор підкреслює, що найефективніші результати у вивченні злочинної поведінки досягаються завдяки застосуванню психологічних методів – таких як інтерв'ю, бесіда, тестування – що мають ґрунтуватися на попередньому детальному ознайомленні з усіма матеріалами, які стосуються конкретної

особи. Такий підхід дає змогу скласти цілісне уявлення про її сприйняття світу, систему потреб і інтересів, емоційно-чуттєву сферу, домінантні мотиваційні тенденції – як усвідомлені, так і частково неусвідомлювані. Також це дозволяє виявити характерологічні риси, ціннісні орієнтації, установки та загальну соціально-психологічну спрямованість особистості, а відтак – її тип [23, с. 15].

І. Карпець вважає недоцільним визначати поняття «особистість злочинця» без урахування конкретної кримінально-правової класифікації злочинів. Він акцентує увагу на необхідності розвитку досліджень у двох основних напрямках: теоретичному — як осмислення особистості злочинця як соціального явища, та практичному — що передбачає аналіз конкретних видів злочинності з метою обґрунтування покарання й удосконалення роботи з правопорушниками у місцях позбавлення волі [27, с. 104].

На думку В.В. Беда, не варто перебільшувати значення окремих злочинних характеристик у конкретного правопорушника, проте для кожної категорії злочинців можна виділити певні спільні риси [4, с. 136]. У кожному випадку важливо встановити: який саме злочин було скоєно, ким і за яких обставин.

Ф. Зелінський, у свою чергу, підкреслює, що саме особистість злочинця є головною категорією кримінальної психології — її "альфою й омегою". Саме людина, яка порушила закон, є автором злочину, а юридичне провадження перетворює її з громадянина на злочинця [25, с. 9].

В.О. Коновалова зазначає, що поняття особи злочинця має сенс лише у разі наявності певної системи злочинних дій, адже особистість формується саме в процесі діяльності, включаючи злочинну. Такі дії відображаються на психологічній структурі особистості, сприяючи формуванню антисоціальної спрямованості чи установок [31, с. 358].

Д.Г. Маханьков пропонує багаторівневу класифікацію особистості злочинця, розглядаючи її як:

а) індивіда, що вчинив конкретний злочин;

б) представника певної категорії злочинців (наприклад, убивці, хабарники);

в) узагальнений образ особистості злочинця.

Водночас поняття «особистість злочинця» є багатовимірним і включає соціально-демографічні та психологічні характеристики людини як біологічної істоти, здатної до вибору, яка свідомо обирає злочинну поведінку як форму реалізації наміру [48, с. 361].

Для комплексного вивчення таких осіб застосовуються спеціальні психологічні методи, що дозволяють виявити стійкі комплекси особистісних характеристик, які відрізняють злочинців від законослухняних громадян. Це передбачає використання різноманітних експертиз — криміналістичної, судової, судово-психіатричної тощо. Водночас ключову роль у цьому процесі відіграє криміналістична характеристика, яка містить відомості про особу злочинця, його мотиви, об'єкт посягання, способи вчинення злочину та інші суттєві ознаки.

Для створення науково обґрунтованих рекомендацій щодо виявлення та розкриття злочинів, а також для всебічного, повного й об'єктивного дослідження пов'язаних із ними обставин, необхідно не лише аналізувати оперативно-розшукову, слідчу та судову практику, але й проводити глибоке комплексне дослідження злочинів певного виду з урахуванням фактичних і статистичних даних. Окрім вивчення кримінальних справ за спеціально розробленими науковими програмами, криміналісти, кримінологи, фахівці процесуального права та психологи здійснювали також опитування учасників кримінального процесу і осіб, засуджених за скоєння злочинів. Розвитку таких досліджень сприяли вдосконалення криміналістичних методів аналізу та міждисциплінарна інтеграція знань у межах кримінально-правової науки.

Криміналістична характеристика злочину розглядається як система, що включає сукупність ознак і відомостей про закономірні зв'язки слідів злочинної діяльності. Ці зв'язки мають певний ступінь вірогідності, підтверджений практикою та узагальненням матеріалів кримінальних проваджень. Отримані

дані слугують підґрунтям для формування типових слідчих версій, що застосовуються під час вирішення конкретних завдань досудового розслідування.

У криміналістиці особливу увагу приділяють розробці систем, які дозволяють виявити характерні риси особи злочинця на основі аналізу типових слідів та обстановки, зафіксованої в аналогічних справах. Як зазначає А.Б. Сахаров, криміногенні риси особистості злочинця існують ще до вчинення злочину і виступають передумовою його здійснення. Однак офіційне визнання особи як злочинця можливе лише після того, як вона скоїла злочин і це підтверджено у правовому порядку [63, с. 234].

Г. Мінковський пропонує структуру, за допомогою якої можна відобразити риси особистості злочинця, пов'язані з механізмами злочинної поведінки. До цієї структури входять:

- демографічні характеристики;
- культурно-освітні особливості, які не збігаються з демографічними;
- потреби, інтереси та ставлення до провідної діяльності;
- потреби, інтереси та ставлення до побуту й дозвілля;
- емоційно-вольові якості, включно з тими, що мають психосоматичну природу;

- безпосередні мотиви та інші чинники, що характеризують сам злочин і пов'язані з ним обставини;

- інтегративні соціально-мотиваційні установки — спрямованість та орієнтація особистості [50, с. 24–33].

С. Тарарухін наголошує, що особистість злочинця — це суб'єкт, який не лише формується під впливом соціального середовища, але й сам здійснює на нього зворотний вплив через свою поведінку та діяльність [67, с. 14].

У теоретичному контексті криміналістична характеристика злочинів розглядається як система, що включає сукупність ознак, які мають криміналістичну значущість. Цей підхід ґрунтується на узагальненні науково

обґрунтованих характеристик окремих видів злочинів і слугує підґрунтям для розвитку загальної теорії криміналістичної характеристики.

В. Меркулова підкреслює, що поняття «особистість злочинця» належить до сфери кримінології й охоплює не лише юридично значущі ознаки суб'єкта злочину, але й інші характеристики, які розкривають його внутрішню структуру, особистісні риси, властивості та якості. Таким чином, воно є значно ширшим за поняття «суб'єкт злочину» [49, с. 59–60].

Практична цінність криміналістичної характеристики полягає у можливості формування рекомендацій щодо виявлення та використання сукупностей типових ознак злочинів різних категорій. Це стосується, зокрема, злочинів проти життя та здоров'я, проти власності — таких як убивства, крадіжки, привласнення, розтрата або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем.

Проблематика розкриття злочинів традиційно посідає центральне місце в криміналістиці, адже саме початковий етап розслідування має ключове значення для подальшого процесу доказування. Методики розслідування кожного виду злочину розробляються відповідно до положень Особливої частини Кримінального кодексу, які описують відповідні ознаки правопорушень. Норми кримінального процесу, у свою чергу, стають основою для визначення типових обставин, що підлягають встановленню, і для побудови структури конкретних слідчих методик у справах певної категорії.

Ключовим фактором у розробці дієвих методик розслідування є глибокий аналіз кримінального середовища, у якому перебуває злочинець, а також вивчення механізмів і способів вчинення та маскування різних форм злочинної діяльності. Дотримання цього базового принципу створює підґрунтя для наукового обґрунтування криміналістичних характеристик конкретних видів і різновидів злочинів та їх подальшої класифікації.

Отже, дослідження особистості злочинця залишається актуальним як для юридичної, так і для психологічної науки. У процесі розкриття злочинів і здійснення профілактичних заходів важливо враховувати цілий спектр

чинників: від індивідуально-поведінкових особливостей до соціальних і біологічних складових. Без глибокого розуміння специфіки особистості злочинця, а також шляхів формування його кримінальних схильностей, неможливо ефективно протистояти окремим видам злочинів та злочинності в цілому.

1.2. Особистісні зміни в умовах перебування в ізоляторі тимчасового тримання

Будь-яка правопорушна поведінка викликає відповідну реакцію з боку суспільства та соціального оточення. Якщо правопорушення кваліфікується як злочин, воно тягне за собою кримінальну відповідальність. Кримінальна відповідальність, у свою чергу, передбачає застосування покарання. Як правовий інститут, покарання виконує функцію захисту найважливіших суспільних цінностей від злочинних посягань. Це — найсуворіший захід державного примусу, який може бути призначений виключно судом (відповідно до ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України) у разі вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом. Основна мета покарання — виправлення і перевиховання винного, а також запобігання новим злочинам як з боку засудженого, так і з боку інших осіб [29; 32].

Кримінальне законодавство визначає різні види покарань, серед яких найсуворішим є покарання у вигляді позбавлення волі. Цей вид покарання зазвичай призначається за скоєння тяжких злочинів і полягає в обмеженні свободи, втраті можливості спілкування з родиною, реалізації громадянських прав, участі у виборчому процесі тощо. Позбавлення волі передбачає ізоляцію особи, що скоїла злочин, та її приміщення на визначений термін до кримінально-виконавчої установи [32].

Особи, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання у спеціальних установах, зокрема:

виправно-трудових колоніях-поселеннях;

виправно-трудових колоніях;
виховно-трудових колоніях;
тюрмах.

Виправно-трудові колонії для дорослих осіб функціонують за чотирма режимами: загальним, посиленням, суворим та особливим. У межах нашого дослідження ми зосереджуємо увагу на виправно-трудових колоніях для чоловіків, які утримуються за посиленням режимом. Надалі буде розглянуто особливості реалізації виховного впливу на особистість засуджених у межах цього типу установ.

Аналізом засобів впливу, спрямованих на перевиховання засуджених у виправно-трудових колоніях та інших установах виконання покарань, займаються фахівці з пенітенціарної психології та педагогіки. Оцінити, чи має діяльність виправної установи позитивний чи негативний вплив на особистість ув'язненого, можливо шляхом дослідження змін у його психічних станах і властивостях. Адже ефективність процесу виправлення здебільшого визначається не лише індивідуально-психологічними рисами засудженого, а й тими психічними станами, які формуються під впливом ізоляції від звичного соціального середовища. Саме тому діагностика психічних станів у місцях позбавлення волі є важливим завданням психологічної служби виправної установи.

Відомо, що позбавлення волі викликає у засуджених глибокі емоційні переживання. На формування змін у структурі особистості засудженого суттєво впливають умови, в яких він опиняється. До таких факторів належать: система охорони, режим колонії, вплив інших засуджених, морально-психологічний клімат, необхідність підпорядковуватись адміністративним вимогам, побутові умови, емоційні переживання через фізичну ізоляцію, втрату звичних соціальних контактів з рідними та друзями, а також почуття провини.

Уміщення особи до виправно-трудової колонії нерідко призводить до виникнення складних психоемоційних станів. Реакція на позбавлення волі

має індивідуальний характер і залежить від особистісних властивостей. Здатність до адаптації виступає ключовим чинником успішного пристосування до нових умов, тому дослідження процесу психологічної адаптації засуджених має особливе значення для прогнозування їх поведінки та розроблення ефективних виховних заходів [45].

У психологічній науці існує декілька підходів до трактування феномену адаптації. Так, В.І. Медведєв розглядає психологічну адаптацію як системну реакцію організму, що забезпечує можливість здійснення різних видів соціальної активності. Р.М. Баєвський, у свою чергу, трактує адаптацію як механізм підтримання рівноваги між людиною та навколишнім середовищем [21; 28].

Рівень ефективності адаптації багато в чому залежить від адекватності самосприйняття індивіда і його уявлень про соціальні зв'язки. Викривлене чи недостатньо сформоване уявлення про себе може призводити до порушень адаптивних процесів. Крім того, адаптація тісно пов'язана з цілями, ціннісними орієнтаціями та здатністю людини прийняти свій новий соціальний статус [62].

Згідно з критеріями диференціації між нормальною та аномальною особистістю, розробленими Б. Братусем, можна виокремити кілька основних стратегій психологічної адаптації:

- прагнення змінити зовнішні умови життя;
- уникнення безпосереднього вирішення проблеми шляхом пошуку середовища, більш сприятливого для адаптації;
- трансформація внутрішньої структури особистості [7].

Ці адаптаційні стратегії знаходять відповідність у типах поведінкових реакцій, визначених К. Хорні. У стресогенних умовах адаптація часто супроводжується гіпердинамічними або гіперпсихічними реакціями. В умовах сильного нервово-психічного напруження спостерігаються переважно дезадаптивні реакції, серед яких – втрата здатності до самоконтролю, надмірне емоційне реагування [24; 71].

Представники соціально-когнітивного підходу вважають, що поведінка особистості в процесі адаптації є результатом складної взаємодії між внутрішніми когнітивними факторами (віра, очікування, самосприйняття) та зовнішніми умовами [64].

Однією з основних передумов виникнення психологічного стресу внаслідок позбавлення волі є сприйняття особистістю загрози, особливо коли ця загроза зачіпає значущі для неї цінності. Види та прояви психологічного стресу у засуджених класифікують залежно від провідних чинників середовища, які впливають на їхню психіку:

внутрішньоособистісний стрес, що виникає через нереалізовані потреби та відсутність життєвої мети;

міжособистісний стрес, пов'язаний із труднощами у взаєморозумінні та наявністю конфліктів у соціальній взаємодії;

особистісний стрес, який спричинений порушенням соціальних ролей і статусів;

робочий стрес, що виникає через професійні або організаційні труднощі [55].

Окремий інтерес становить феномен пенітенціарного стресу — специфічного виду психологічного стресу, який виникає під впливом стресогенних чинників, притаманних виправно-трудовим колоніям та іншим установам позбавлення волі [62]. У західній науковій літературі цей стан позначається як "стрес тюремного середовища" і розглядається як ситуативне явище, в центрі якого — вплив фізичного оточення на людину [75].

У процесі адаптації особистості до нового соціального середовища, особливо в умовах екстремального впливу та тривалого психоемоційного напруження, відбувається поетапне порушення механізмів психологічної адаптації [62; 69]. Як зазначає Г.І. Косицький, психологічна криза розгортається у чотири стадії:

перша стадія — початкове зростання психологічної напруги, що супроводжується активними, але ще не скоординованими спробами пристосування до нової ситуації;

друга стадія — подальше наростання напруги в умовах, коли попередні зусилля не дають очікуваного результату;

третя стадія — критичне підвищення напруження, що свідчить про глибоку дезадаптацію;

четверта стадія — стадія зриву, що проявляється у формі тривожності, депресивних станів, відчуття безсилля, втрати контролю над ситуацією та внутрішньої дезорганізації [62].

Порушення адаптаційних механізмів, як правило, не виникає у вигляді поодиноких реакцій, а формуються у взаємозв'язані комплекси симптомів, що можуть варіюватися за ступенем вираженості та переважаючим характером. Це пояснюється тим, що дезадаптація може бути спричинена як руйнуванням окремих ключових для особистості адаптаційних підсистем, так і загальним порушенням функціонування адаптаційної системи в цілому.

Якщо дезадаптаційний процес набуває затяжного характеру, відповідні психоемоційні стани розгортаються поступово, з наростанням інтенсивності проявів. На початковому етапі спостерігається зниження ефективності адаптації, що веде до порушення роботи психологічної сфери та зниження рівня інтелектуальної діяльності. У подібних випадках страждають функціональні компоненти, відповідальні за обробку інформації — її сприймання, аналіз, синтез, запам'ятовування та відтворення. Вони або частково руйнуються, або починають працювати на значно нижчому рівні.

Психічна напруга виявляється у зниженні стійкості психічних функцій, загальмованості мисленнєвих процесів, імпульсивності реакцій, спалахах дезорганізації поведінки, що супроводжуються апатією,

емоційною спустошеністю, відчуттям приреченості та глибокої депресії [9; 15].

На другому етапі дезадаптації до вже наявних проявів додається погіршення міжособистісної взаємодії. Це цілком логічно, оскільки соціальна дезадаптація є типовим наслідком більшості прикордонних психічних розладів. У подальшому, на третьому етапі, починають проявлятися фізіологічні порушення [15; 17].

Порушення механізмів психологічної адаптації особливо загострюється в ситуаціях, які сприймаються як остаточні, незворотні (наприклад, винесення судового вироку і подальше позбавлення волі). Саме ця ситуаційна безвихідь може слугувати тригером для розвитку хронічних психоемоційних розладів низького рівня, таких як глибоке почуття безнадії, постійна втома, скорбота, пригнічення, тривожність, депресивні переживання та емоційна ворожість. Ці стани, як правило, мають тривалий перебіг — вони можуть тривати роками, а іноді й десятиліттями [34].

Аналіз психологічних концепцій, що стосуються типології особистості, дає змогу виокремити кримінологічно значущі типи, які суттєво впливають на характер адаптації особи в умовах пенітенціарного стресу. До таких типів належать:

- збудливий (епілептоїдний) тип;
- некерований тип;
- напористий (параноїдальний) тип;
- активний (гіпертимний) тип;
- демонстративний (істероїдний) тип;
- безвільний (нестійкий) тип [12; 43; 44; 73].

У зарубіжній практиці пенітенціарної психології поширено класифікувати засуджених за такими чотирма ключовими категоріями:

- делінквентність — як прояв порушеної соціалізації;
- психопатизація — що включає агресивну поведінку;

пригніченість, тривожність і невротизація — як наслідок внутрішньої нестійкості;

психологічна незрілість і викривлене сприйняття реальності [74; 75].

Трансформація особистого досвіду в умовах тюремного ув'язнення та вибір індивідом стратегії поведінки в ситуації жорсткого соціального контролю й численних обмежень, характерних для пенітенціарного середовища, безпосередньо пов'язані з типологічною характеристикою особистості, зокрема з таким параметром, як екстраверсія — базовою ознакою, визначеною в типології К. Г. Юнга [23].

Залежно від особливостей особистості, процес адаптації може мати різний характер. У сприятливому випадку вона проходить гармонійно і супроводжується досягненням внутрішньої рівноваги. В іншому разі можливий розвиток конфлікту — це трапляється, коли особа не має достатньо ефективних психологічних захисних механізмів. Дослідники розрізняють два основні рівні адаптованості: адаптація і дезадаптація. Адаптація передбачає формування стабільного та ефективного взаємозв'язку між особистістю та середовищем. Дезадаптація ж характеризується порушенням цієї рівноваги через домінування певних реакцій або невідповідність особистісних установок конкретним умовам [62; 66]. У більшості випадків пенітенціарний стрес супроводжується саме дезадаптивними реакціями.

Характерною рисою психологічного стану особи в умовах позбавлення волі є постійне відчуття тривоги, яка є невід'ємним компонентом особистісної динаміки в ізоляції. Причиною її виникнення є відчуття потенційної загрози, невизначеності майбутнього. Такий емоційний стан виникає в очікуванні негативного розвитку подій, і є несумісним із адаптивною поведінкою. Тривожність особливо яскраво проявляється, коли індивід стикається з негативною або критичною оцінкою з боку оточення, що сприймається як загроза для його «Я», або коли він відчуває власну неадекватність щодо умов повсякденного існування [60].

У психології виділяють два типи тривожності:

особистісна тривожність — як стабільна риса характеру, що свідчить про схильність до частих тривожних переживань, пов'язана з рівнем невротизму;

ситуативна тривожність — як тимчасовий психічний стан, що виникає у відповідь на конкретну ситуацію і змінюється залежно від обставин.

Зигмунд Фройд виокремлював три основні види тривоги: реалістичну, невротичну та моральну [71, 74].

Реалістична тривога — це емоційна реакція на реальну загрозу, тобто усвідомлення небезпеки, що походить із зовнішнього світу чи середовища, в якому перебуває особа. Така форма тривоги характерна для початкового етапу адаптації засудженого у виправно-трудоцій колонії, коли нове і незнайоме середовище викликає відчуття страху. Зі зникненням або послабленням загрози цей стан зазвичай зменшується, що сприяє формуванню відносної психологічної автономії особистості.

Невротична тривога виникає внаслідок нездатності Его контролювати інстинктивні потяги. У випадку засуджених вона проявляється тоді, коли джерело небезпеки набуває внутрішнього характеру — страх уже не стільки пов'язаний із зовнішніми чинниками, скільки з власними психічними конфліктами, імпульсами чи переживаннями.

Моральна тривога пов'язана зі страхом покарання або порушенням внутрішніх моральних норм. Як і реалістична тривога, вона найчастіше спостерігається на початкових етапах перебування особи у стані соціальної ізоляції, коли відбувається активне переосмислення власної поведінки та відповідальності.

Тривожність, що виникає у засуджених, є багатокомпонентним психологічним процесом. Вона включає в себе реакцію на стрес, когнітивну оцінку загрози, переоцінку ситуації, застосування захисних механізмів, спроби подолання стресового стану, а також відповідну емоційну реакцію. Інтенсивність тривоги посилюється зі збільшенням відчуття небезпеки.

Такий стан часто загострюється в ситуаціях підвищених вимог, посилення дисциплінарного тиску, неприйняття з боку інших засуджених або при розбіжності між очікуваннями ув'язненого та реальними умовами утримання у ВТК.

В умовах позбавлення волі рівень стресових реакцій у засудженого значною мірою залежить від його суб'єктивного сприйняття втрати значущих об'єктів. Чим вищою є цінність втраченого для особистості, тим сильніше вона переживає стресову ситуацію. У таких умовах можуть знижуватись ефективність і дієвість психологічних захисних механізмів, що підвищує ризик виникнення психологічної травми. Тривале перебування в стресогенному середовищі сприяє закріпленню надмірно напружених психофізіологічних моделей реагування, які пов'язані з постійним відчуттям небезпеки. Це проявляється у порушеннях сну, підвищеній дратівливості, агресивності, надмірній настороженості, зосередженості на можливих загрозах, звуженні соціальних контактів, втратою інтересу до життя.

Очікування звільнення також провокує особистісні зміни. Як і на початку терміну, у засудженого виникає тривога, що супроводжується страхом — явище, яке в психології описується як «афект уникнення об'єкта». У цей період можуть загострюватися акцентуації характеру, що супроводжується новим витком стресогенності. Зіткнувшись із новими життєвими обставинами, засуджений мобілізує внутрішні ресурси, зосереджуючи зусилля на тих рисах і якостях, які є найбільш розвиненими. Однак це напружене очікування, яке має риси екстремального стану, часто супроводжується поверненням до агресивної поведінки, подібно до реакцій, які проявлялися на початку терміну ув'язнення.

Узагальнюючи результати досліджень, можна стверджувати, що процес адаптації засудженого до умов позбавлення волі має специфічні особливості, зумовлені як психофізіологічними, так і соціально-психологічними факторами. Ці зміни є динамічними, проходять певні етапи

та тісно пов'язані з ключовими періодами перебування особи в пенітенціарному середовищі.

Порушення процесу психологічної адаптації в умовах позбавлення волі супроводжується низкою суттєвих змін у структурі особистості засудженого, що негативно впливають як на його психічну стабільність, так і на поведінкові прояви. Серед основних наслідків дезадаптації варто виділити:

- зниження ефективності інтелектуальної діяльності, ускладнення процесів мислення, концентрації та прийняття рішень;

- ослаблення стійкості психічних функцій, що супроводжується переживаннями апатії, емоційної спустошеності, почуттям приреченості та відчуження;

- порушення міжособистісної взаємодії, зменшення здатності до емпатії, співпраці та соціальної гнучкості;

- зростання рівня тривожності, дратівливості та агресивності, що можуть проявлятися у формі конфліктної або замкненої поведінки;

- трансформація мотиваційно-ціннісної сфери, зміна життєвих орієнтацій, поява деструктивних настанов, спотворення моральних уявлень;

- деформація характерологічних і емоційних властивостей, зокрема посилення імпульсивності, емоційної нестійкості або байдужості.

Психологічна адаптація засуджених до умов ізоляції значною мірою залежить від типу особистості. Дослідження показують, що кримінологічно значимі особистісні типи (збудливий, нестійкий, істероїдний тощо) відіграють важливу роль у перебігу адаптаційних процесів у пенітенціарному середовищі. Саме ці типи часто визначають стиль реагування на ізоляцію, дисципліну, спілкування з адміністрацією та іншими ув'язненими.

За даними досліджень, лише близько чверті засуджених демонструють відносно успішну адаптацію до умов позбавлення волі. Решта переважно стикається з постійними труднощами, які зумовлюють хронічний стан

стресу. У таких випадках кожен намагається знайти власні, індивідуальні способи подолання напруження. Одні залучаються до діяльності, яка дає змогу легше адаптуватися до нових умов — робота, навчання, участь у культурно-виховних заходах. Інші шукають підтримки серед ув'язнених, намагаючись утвердитися у соціальній ієрархії, орієнтуючись на такі критерії, як повага товаришів, ставлення адміністрації чи обсяг виконуваної роботи.

Таким чином, успішність адаптації в умовах пенітенціарного середовища є результатом складної взаємодії між індивідуально-психологічними особливостями особи, характером тюремного середовища та доступними формами самозбереження, які реалізуються через вибір поведінкової стратегії.

В іншому випадку виходом для засуджених зі стресової ситуації стає формування специфічних механізмів психологічного захисту. Одним із найбільш поширених є переконання у несправедливості вироку щодо вчиненого злочину — цю позицію поділяє близько 90% ув'язнених [69]. У подібних випадках засуджені намагаються зняти з себе відповідальність, перекладаючи провину на суспільство, обставини або інших людей. Часто використовується механізм витіснення — свідоме або несвідоме блокування спогадів про злочин. Сам злочин стає своєрідним вододілом, який умовно розділяє життя особи на «до» і «після».

Потрапляння до місця позбавлення волі нерідко супроводжується глибокою кризою і знеціненням власного «Я», оскільки ув'язнення сприймається як загроза самому існуванню особистості. У таких обставинах засуджений намагається зберегти свою ідентичність і реалізувати потребу у самоствердженні. Це проявляється у прагненні зайняти певну роль або статус серед інших ув'язнених, або ж у збереженні зв'язку з цінностями зовнішнього світу. В останньому випадку носієм таких цінностей часто виступає адміністрація установи, яка асоціюється з «нормативним» соціумом.

Таким чином, зазначені явища свідчать про наявність особистісної динаміки у засуджених, зумовленої умовами ізоляції, зміною соціального статусу та необхідністю адаптації до нової реальності. Проте залишається відкритим питання про характер впливу заходів, які застосовуються у виправно-трудових колоніях, на внутрішній світ особистості ув'язненого. Насамперед ідеться про оцінку ефективності таких заходів — чи сприяють вони ресоціалізації, чи, навпаки, поглиблюють дезадаптацію. Це, у свою чергу, висуває потребу в науковому обґрунтуванні можливих шляхів оптимізації або корекції існуючих форм виховного та психологічного впливу у пенітенціарних установах.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи основні теоретико-методологічні положення, викладені у даному розділі, можна сформулювати такі ключові висновки щодо проблеми особистісних змін в умовах позбавлення волі: Формування та прояв правопорушної поведінки особистості, яка свідомо вчиняє злочин, відбувається поетапно і включає два основних рівні: мотиваційний етап, на якому виникає внутрішня готовність до порушення закону, та етап реалізації рішення, під час якого відбувається безпосереднє вчинення суспільно небезпечного діяння.

Поняття «особистість злочинця» охоплює складну структуру характеристик: індивідуальні властивості, морально-етичні якості, соціальні зв'язки, внутрішні переконання, ціннісні орієнтації, а також особливості особистісного розвитку, які за певних умов можуть реалізовуватись у формі девіантної або злочинної поведінки.

Пенітенціарний стрес є специфічною формою психологічного напруження, що виникає під впливом фізичних, соціальних та організаційних чинників середовища місць позбавлення волі. Цей тип стресу порушує механізми психічної адаптації, викликає трансформації в

структурі особистості засудженого та проявляється у вигляді послідовних стадій психологічної кризи.

Дезадаптація в умовах тюремного середовища зазвичай розвивається поступово, охоплюючи зміни у когнітивній, емоційній, поведінковій та міжособистісній сферах. Її перебіг характеризується посиленням тривожності, втратами самоконтролю, зниженням інтелектуальної активності та спотворенням соціальної взаємодії.

За порушення режиму відбування покарання до засуджених застосовуються передбачені законом дисциплінарні санкції. Серед них — переведення на певний термін до штрафного ізолятора, приміщення камерного типу або одиночної камери. Під час перебування в таких умовах особи позбавляються права на побачення, передачі, листування, а також придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності, що ще більше загострює їх психоемоційний стан і ускладнює процес адаптації.

Таким чином, особистість засудженого в умовах пенітенціарної ізоляції зазнає складної багаторівневої трансформації, що потребує глибокого наукового аналізу та пошуку ефективних психокорекційних та реабілітаційних підходів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В ІЗОЛЯТОРАХ ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ

2.1. Характеристика вибірки та опис методів дослідження особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання

Дослідження психологічних особливостей засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання, вимагає використання валідних і надійних психодіагностичних інструментів, здатних виявити рівень особистісної адаптації, стресостійкості, мотиваційних тенденцій та поведінкових реакцій у специфічних умовах ізоляції. У цьому підрозділі представлено характеристику вибірки досліджуваних, а також опис психодіагностичних методик, які були використані для комплексного вивчення особистості засуджених. Обрані методи дозволяють охопити ключові психофункціональні аспекти, що є важливими як для теоретичного розуміння динаміки особистості в умовах тимчасового обмеження свободи, так і для практичного застосування результатів у межах пенітенціарної психології.

З метою виявлення особливостей особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання нами було підібрано та проведено комплекс психодіагностичних методик. У дослідженні брали участь 65 осіб – злочинців, які перебували в *ізоляторі тимчасового тримання №1 ГУНП в Одеській області*.

Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) призначений для оцінки особистісних характеристик, важливих для соціалізації та регуляції поведінки. За структурою він подібний до MMPI, широко застосовується в психодіагностиці, психологічному консультуванні, профвідборі та експертизах. Восьме видання опитувальника вийшло у Німеччині у 2010 році. Методика побудована на факторному аналізі. Форма В включає 12 шкал: «Невротичність», «Агресивність», «Депресивність», «Дратівливість»,

«Товариськість», «Врівноваженість», «Реактивна агресія», «Сором'язливість», «Відкритість», «Екстраверсія», «Емоційна лабільність», «Маскулінність-фемінінність». Шкали I–IX є основними, X–XII — похідними. Результати переводяться у стени та відображаються графічно.

Методика Т. Елерса «Мотивація до досягнення успіху» дозволяє оцінити рівень прагнення до успіху (42 твердження, відповіді «так/ні»). Визначаються чотири рівні мотивації: від низького до надто високого. Надмірна мотивація може супроводжуватись самокритикою та страхом невдачі. Дослідження Елерса показали, що висока мотивація корелює з готовністю до ризику.

Методика «Мотивація уникнення невдач» (Т. Елерс) складається з 30 виборів одного слова з трьох. Визначається рівень мотивації уникнення невдач (низький, середній, високий, надто високий). Особи з високим рівнем уникнення частіше потрапляють у проблемні ситуації.

Методика А. Шуберта «Готовність до ризику» оцінює здатність діяти в умовах невизначеності. Часто застосовується разом із методиками Елерса. Встановлено, що готовність до ризику:

- знижується з віком і досвідом;
- у жінок проявляється за визначених умов;
- вище у командирів і керівників;
- зростає при відчуженні та в групових ситуаціях.

Методика SACS (С. Хобфол, адаптація Н. Водоп'янової, О. Старченкової) досліджує дев'ять стратегій подолання стресу: асертивність, соціальні контакти, підтримка, обережність, імпульсивність, уникнення, маніпуляції, асоціальні та агресивні дії. Опитувальник містить 54 твердження, відповіді — за 5-бальною шкалою.

Методика «Прогноз» дозволяє оцінити рівень нервово-психічної стійкості та ймовірність дезадаптації. Виділяють чотири рівні:

- високий — швидка адаптація, стабільна поведінка;
- нормальний — адекватна саморегуляція, сприятливий прогноз;
- задовільний — середня емоційна стійкість, можливі конфлікти;

низький — високий ризик зривів, асоціальні прояви, несприятливий прогноз.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особистості засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання

На основі теоретичного аналізу було виокремлено дві основні категорії ознак, що визначають структуру особистості злочинця:

соціально-демографічні характеристики, які охоплюють загальногромадянську, сімейну, побутову та професійну сфери життя;

соціально-психологічні характеристики, що включають моральні, інтелектуальні, емоційні та вольові компоненти.

Серед соціально-демографічних показників важливе місце посідає вік, який психологи розглядають як якісно визначений етап розвитку особистості, що характеризується специфікою сприйняття навколишнього світу. Відповідно, вікові особливості прямо чи опосередковано впливають на злочинну поведінку.

Практичні спостереження засвідчують, що освітній рівень сам по собі не є захисним фактором, який би чітко розмежовував правопорушників і законослухняних осіб. Висока освіченість не гарантує соціально бажаної поведінки, особливо в умовах психоемоційної напруги чи криміногенних ситуацій, коли на перший план виходять не стільки раціональні аспекти свідомості, скільки глибокі емоційні реакції. Саме тому навіть особи з відносно високим рівнем освіти можуть вдаватися до злочинних дій.

Важливу роль у вивченні особистості злочинця відіграють дані про його соціальний статус і сферу зайнятості. Аналіз практичних матеріалів свідчить, що зв'язок між видом трудової діяльності та правопорушною поведінкою не є прямолінійним. Важливо враховувати взаємодію цього чинника з іншими — рівнем освіти, ціннісними орієнтаціями, потребами та інтересами особи. Особливу увагу слід звертати на осіб, які на момент злочину не працювали й не навчались: байдужість до праці, схильність до паразитичного способу життя

негативно позначаються на розвитку особистості, поглиблюють конфлікти з оточенням і можуть сприяти виникненню криміногенних обставин.

У дослідженні було враховано низку показників, зокрема: вік, сімейний стан, місце проживання, рівень освіти, працевлаштування, ступінь тяжкості та повторюваність злочину, мотивація досягнення успіху та уникнення невдач, готовність до ризику, особистісні риси, копінг-стратегії, а також рівень нервово-психічної стійкості.

За результатами застосованих методик були отримані узагальнені дані. На рисунку 2.1 подано результати аналізу соціально-демографічних характеристик. Як видно з графіка, більшість засуджених — особи віком від 18 до 30 років, дещо менше — у віці 31–45 років. Переважна частина досліджуваних не перебуває в шлюбі та не має дітей, більшість — мешканці сільської місцевості. Освітній рівень — переважно середній або профільний середній; осіб із вищою освітою — лише 21%. Крім того, близько половини респондентів не мали постійного місця роботи на момент скоєння злочину.

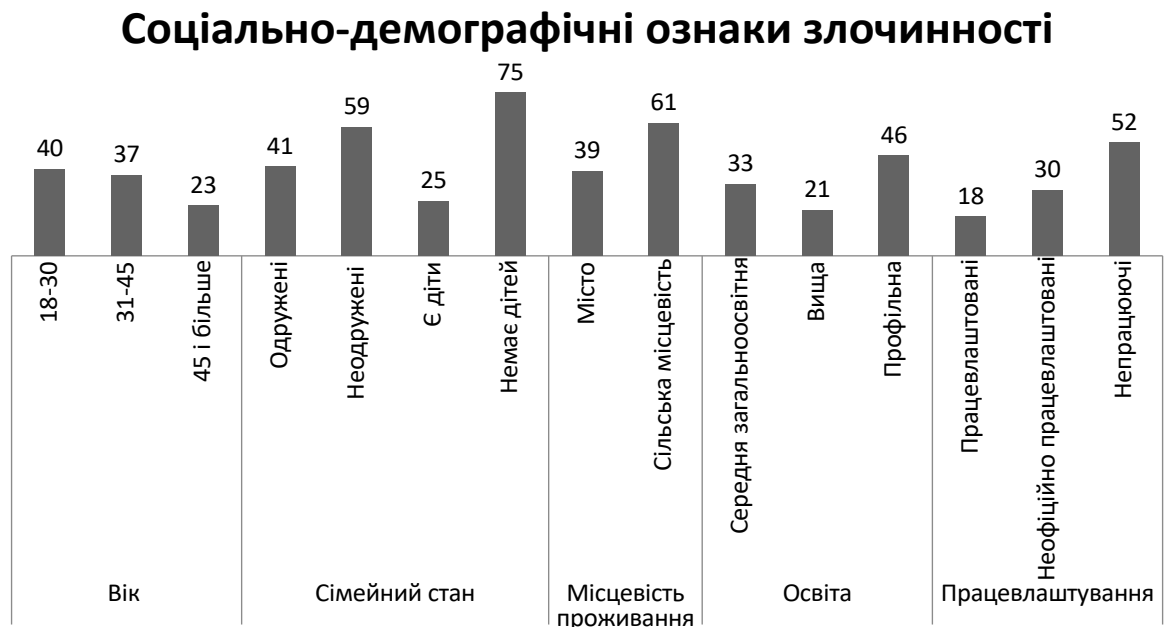

Рисунок 2.1. - Соціально-демографічні ознаки злочинності

Діаграма відображає узагальнені соціально-демографічні характеристики осіб, які вчинили злочини. Загалом спостерігається тенденція, що найбільш криміногенними виявляються молоді особи, не перебувають у шлюбі, не мають дітей, проживають переважно в сільській місцевості, мають середній або профільний рівень освіти й часто не мають офіційного працевлаштування. Високий рівень безробіття серед засуджених, а також соціальна нестабільність (незайнятість, відсутність сім'ї, низький рівень освіти) можуть виступати додатковими факторами ризику у формуванні злочинної поведінки.

На рисунку 2.2. подано кримінологічні ознаки злочинності. Бачимо, що 43% скоїли злочини невеликої важкості, злочини середньої важкості вчинили 35 досліджуваних злочинців, тяжкі та особливо тяжкі злочини інкриміновано 22%. 69% перше притягнуті до кримінальної відповідальності, а 31% вчинили повторні злочини. Переважна більшість злочинів, вчинених респондентами, належать до правопорушень невеликої або середньої тяжкості, а понад дві третини засуджених притягнуті до кримінальної відповідальності вперше. Це вказує на наявність первинної злочинності серед соціально вразливих груп населення. Частка повторних злочинів також залишається значною, що може свідчити про недостатню ефективність профілактичної та виховної роботи в пенітенціарних установах.

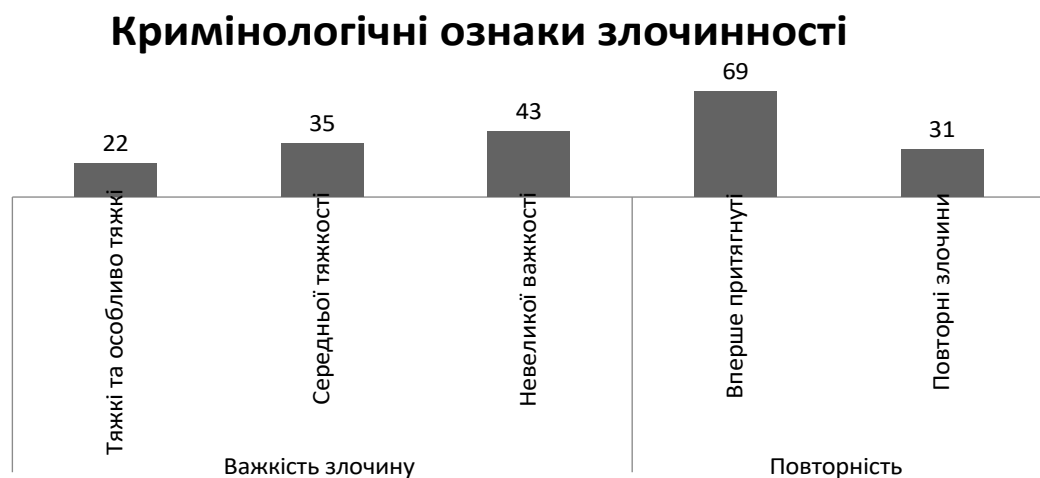

Рисунок 2.2. - Кримінологічні ознаки злочинності

Дослідження готовності до ризику, як морально-психологічної ознаки злочинності дозволило засвідчити, що занадто обережні є 21% досліджуваних осіб, 22% респонденти демонструють середній рівень готовності до ризику та готові ризикувати 57% досліджуваних злочинців. Результати подано на рисунку 2.3.

Морально-психологічні ознаки злочинності
Готовність до ризику

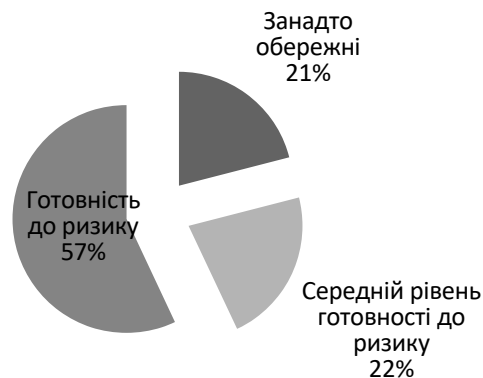

Рисунок 2.3. – Результати дослідження готовності до ризику

Діаграма демонструє, що переважна більшість засуджених (57%) мають високу готовність до ризику, що може виступати психологічним чинником, який сприяє кримінальній поведінці. Лише п'ята частина респондентів (21%) виявляє підвищену обережність, а ще 22% демонструють середній рівень ризикованості. Ці дані свідчать про домінування імпульсивних або недостатньо обдуманих дій у виборі поведінкових стратегій, що характерно для осіб, схильних до правопорушень.

На рисунку 2.4. бачимо результати дослідження мотивації досягнення успіху, як компонента морально-психологічної ознаки злочинності. У 20% досліджуваних виявлено надто високий рівень мотивації прагнення успіху, у 24% рівень мотивації досягнення успіху, у 27% середній рівень та у 29% низький.

Морально-психологічні ознаки злочинності
Мотивація досягнення успіху

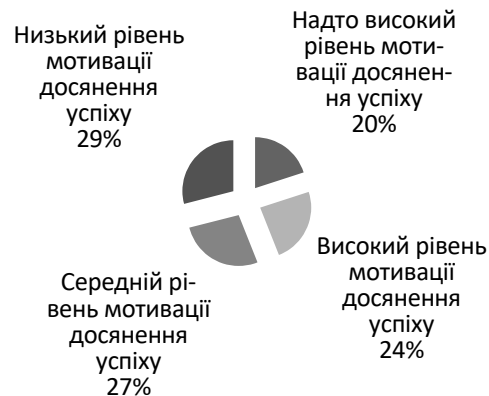

Рисунок 2.4. – Результати дослідження мотивації досягнення успіху

Результати дослідження мотивації досягнення успіху серед засуджених свідчать про переважання осіб із середнім і низьким рівнем мотивації, що може вказувати на недостатньо сформовану потребу в самореалізації соціально прийнятними способами. Водночас у вибірці присутні й ті, хто демонструє високу або надто високу орієнтацію на досягнення, що, ймовірно, за відсутності конструктивних умов, спрямовувалася на кримінальну активність як форму досягнення цілей. Загалом результати вказують на різноспрямованість мотиваційного профілю, що потребує індивідуалізованого підходу у виправно-виховній роботі.

На рисунку 2.5. подано результати дослідження мотивації уникнення невдач. Як бачимо надто високий рівень мотивації уникнення невдач виявлено у 30% злочинців, помірно високий рівень у 33%, середній рівень у 21% та низький у 16% досліджуваних злочинців.

Морально-психологічні ознаки злочинності
Мотивація уникнення невдач

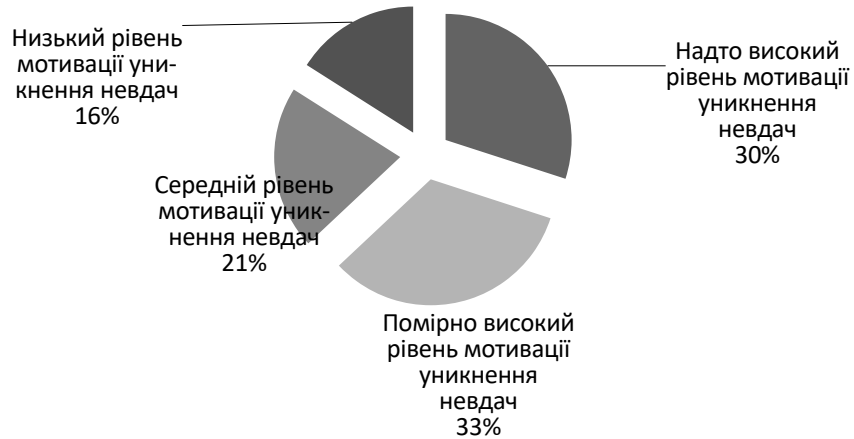

Рисунок 2.5. – Результати дослідження мотивації уникнення невдач

Результати дослідження мотивації уникнення невдач засвідчують, що серед засуджених переважають особи з високим або надто високим рівнем тривожності у зв'язку з можливістю зазнати поразки. Такий тип мотивації може обмежувати їхню ініціативність, сприяти униканню відповідальності або ухиленню від складних ситуацій. Водночас у частини респондентів спостерігається середній або низький рівень мотивації уникнення невдач, що може вказувати на менш виражену схильність до унікальних форм поведінки або ризикованість у прийнятті рішень. Загалом результати свідчать про емоційну вразливість більшості досліджуваних у ситуаціях оцінювання та невизначеності.

На рисунку 2.6. Бачимо результати особистісних якостей засуджених, які перебувають ізоляторах тимчасового тримання. Значною мірою у досліджуваних виражені спонтанна агресивність, дратівливість, реактивна агресивність, інтроверсія, маскулінність, емоційна лабільність та відкритість.

Рисунок 2.6. – Результати дослідження особистісних якостей (FPI)

Результати дослідження рівня нервово-психічної стійкості подано на рисунку 2.7. Як бачимо високий рівень нервово-психічної стійкості виявлено у 16%, нормальний рівень нервово-психічної стійкості у 24%, задовільний у 34% та низький у 26% досліджуваних.

Морально психологічні ознаки злочинності
Рівень НПС

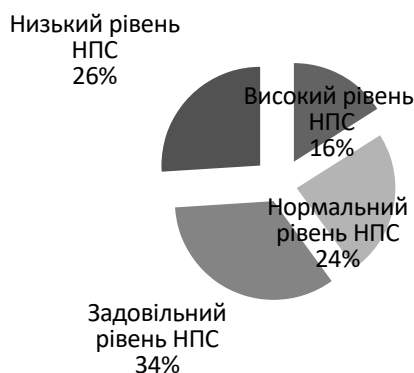

Рисунок 2.7. – Результати дослідження нервово-психічної стійкості

Діаграма демонструє, що значна частина засуджених має знижений або лише задовільний рівень нервово-психічної стійкості, що свідчить про їхню вразливість до стресу, імпульсивність та емоційну нестійкість. Лише незначна частина респондентів демонструє високий рівень НПС, який є показником стабільної адаптації та саморегуляції. Загалом результати вказують на потребу в цілеспрямованій психокорекційній та психопрофілактичній роботі з метою зниження ризику дезадаптивної або девіантної поведінки.

З метою встановлення особливостей особистості злочинця нами було здійснено кореляційний аналіз за допомогою програми математичної статистики SPSS 28.0.19.

На основі кореляційного аналізу нами було встановлено, що злочинці у яких є діти мають середній рівень готовності до ризику ($r=0,589$, $p\leq 0,01$), також середній рівень готовності до ризику виявлено у злочинців, які вчинили злочин невеликої важкості ($r=0,519$, $p\leq 0,01$). Готові ризикувати злочинці, які вчинили важкі та особливо важкі злочини ($r=0,557$, $p\leq 0,01$), віком від 18 до 45 років ($r=0,634$, $p\leq 0,01$), не одружені ($r=0,535$, $p\leq 0,01$), без дітей ($r=0,588$, $p\leq 0,01$), непрацюючі ($r=0,641$, $p\leq 0,01$), які проживають здебільшого у містах ($r=0,572$, $p\leq 0,01$). Детальні результати подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Таблиця кореляційного аналізу показників готовності до ризику

Показники	Середній рівень готовності до ризику	Готовність до ризику
18-30		,634
31-45		,657
Неодружені		,535
Є діти	,589	
Немає дітей		,588
Місто		,572
Непрацюючі		,641
Тяжкі та особливо тяжкі		,557

Невеликої важкості	,519	
--------------------	------	--

У таблиці 2.2. представлено результати кореляційного аналізу мотивації досягнення успіху. Як бачимо з таблиці надто високий рівень досягнення успіху виявлено у злочинців від 18 до 30 років ($r=0,531$, $p \leq 0,01$), вперше притягнутих до кримінальної відповідальності ($r=0,655$, $p \leq 0,01$) та тих, які проживають у містах ($r=0,637$, $p \leq 0,01$). Високий рівень мотивації досягнення успіху виявлено у злочинців з сільської місцевості ($r=0,663$, $p \leq 0,01$), із середньою загальною освітою ($r=0,655$, $p \leq 0,01$) та неофіційно працевлаштованих ($r=0,588$, $p \leq 0,01$). Середній рівень мотивації досягнення успіху виявлено у злочинців, які мають дітей ($r=0,448$, $p \leq 0,01$) та вчинили злочини середньої важкості ($r=0,526$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.2. Таблиця кореляційного аналізу показників мотивації досягнення успіху

Показники	Надто високий рівень мотивації досягнення успіху	Високий рівень мотивації досягнення успіху	Середній рівень мотивації досягнення успіху
18-30	,531		
Є діти			,448
Місто	,637		
Сільська місцевість		,663	
Середня загальноосвітня		,655	
Неофіційно працевлаштовані		,588	
Середньої тяжкості			,526
Вперше притягнуті	,655		

З таблиці 2.3. видно, що помірно високий рівень мотивації уникнення невдач виявлено у працевлаштованих злочинців ($r=0,677$, $p \leq 0,01$), які вперше притягнуті ($r=0,651$, $p \leq 0,01$) та скоїли злочини не великої важкості ($r=0,662$,

$p \leq 0,01$). Середній рівень мотивації виявлено у злочинців із вищою освітою ($r=0,662$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.3. Таблиця кореляційного аналізу показників мотивації уникнення невдач

Показники	Помірно високий рівень мотивації уникнення невдач	Середній рівень мотивації уникнення невдач
Вища		,662
Працевлаштовані	,677	
Невеликої важкості	,662	
Вперше притягнуті	,651	

В таблиці 2.4. подано результати кореляційного аналізу особистісних якостей за Фрайзбурзьким багатофакторним опитувальником (FPI). Як бачимо з таблиці, у злочинців, які вчинили злочини повторно виявлено невротичність ($r=0,546$, $p \leq 0,01$). Спонтанну агресивність демонструють злочинці віком від 18 до 30 років ($r=0,663$, $p \leq 0,01$) та від 31 до 45 років ($r=0,546$, $p \leq 0,01$), неодружені ($r=0,603$, $p \leq 0,01$) та із сільської місцевості ($r=0,612$, $p \leq 0,01$). Комунікабельність виявлено у злочинців віком від 31 до 45 років ($r=0,598$, $p \leq 0,01$), від 45 років і більше ($r=0,508$, $p \leq 0,01$), одружених ($r=0,544$, $p \leq 0,01$), які мають дітей ($r=0,588$, $p \leq 0,01$), живуть у містах ($r=0,461$, $p \leq 0,01$), вперше притягнуті до кримінальної відповідальності ($r=0,663$, $p \leq 0,01$) та вчинили злочини середньої ($r=0,607$, $p \leq 0,01$) та невеликої важкості ($r=0,544$, $p \leq 0,01$). Екстраверсію виявлено у злочинців віком від 18 до 30 років ($r=0,610$, $p \leq 0,01$), вперше притягнутих до кримінальної відповідальності ($r=0,645$, $p \leq 0,01$), які вчинили неважкі злочини ($r=0,543$, $p \leq 0,01$). Інтроверсія притаманна злочинцям віком 31-45 років ($r=0,514$, $p \leq 0,01$), 45 років і більше ($r=0,608$, $p \leq 0,01$), які вчинили злочини повторно

($r=0,516$, $p\leq 0,01$), особливо важкі ($r=0,614$, $p\leq 0,01$) та середньої важкості ($r=0,608$, $p\leq 0,01$).

Таблиця 2.4. Таблиця кореляційного аналізу особистісних якостей

Показники	Невротичність	Спонтанна агресивність	Комунікабельність	Екстраверсія	Інтроверсія
18-30		,663		,610	
31-45		,546	,598		,514
45 і більше			,508		,608
Одружені			,544		
Неодружені		,603			
Є діти			,588		
Місто			,461		
Сільська місцевість		,612			
Тяжкі та особливо тяжкі					,614
Середньої тяжкості			,607		,608
Невеликої важкості			,544	,543	
Вперше притягнуті			,663	,645	
Повторні злочини	,546				,512

В таблиці 2.5. подано результати кореляційного аналізу стратегій поведінки у стресових ситуаціях. Злочинці віком від 18 до 45 років демонструють схильність до асертивних ($r=0,687$, $p\leq 0,01$), імпульсивних ($r=0,699$, $p\leq 0,01$) та асоціальних дій ($r=0,521$, $p\leq 0,01$). Злочинці віком від 45 років і більше ($r=0,544$, $p\leq 0,01$) схильні до обережних ($r=0,537$, $p\leq 0,01$) та асоціальних дій ($r=0,614$, $p\leq 0,01$). Одружені злочинці схильні до обережних дій ($r=0,529$, $p\leq 0,01$), а не одружені до імпульсивних дій ($r=0,555$, $p\leq 0,01$). У злочинців, які проживають у містах виявлено схильність до асертивних дій ($r=0,608$, $p\leq 0,01$). Щодо освіти засуджених, то у осіб із середньою освітою виявлено схильність до асоціальних дій ($r=0,588$, $p\leq 0,01$), у злочинців із вищою освітою виявлено схильність до асертивних ($r=0,621$, $p\leq 0,01$) та обережних дій ($r=0,522$, $p\leq 0,01$), злочинці із профільною освітою схильні до імпульсивних дій ($r=0,632$, $p\leq 0,01$). Злочинці, які вчинили злочини середньої важкості схильні до асертивних ($r=0,521$, $p\leq 0,01$) та імпульсивних дій ($r=0,448$, $p\leq 0,01$). Злочинці, які

вперше притягнуті до кримінальної відповідальності та скоїли злочини не великої важкості демонструють обережні ($r=0,563$, $p \leq 0,01$) та імпульсивні дії ($r=0,555$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.5. Таблиця кореляційного аналізу стратегій поведінки у стресових ситуаціях

Показники	Асертивні дії	Обережні дії	Імпульсивні дії	Асоціальні дії
18-30	,687		,699	,521
31-45	,544		,537	,614
45 і більше		,641		,608
Одружені		,529		
Неодружені			,555	
Місто	,608			
Середня загальноосвітня				,588
Вища	,621	,522		
Профільна			,632	
Середньої тяжкості	,521		,448	
Невеликої важкості		,629	,562	
Вперше притягнуті		,563	,555	

Як бачимо з таблиці 2.6. задовільний рівень нервово-психічної стійкості виявлено у злочинців, які вчинили повторні злочини ($r=0,512$, $p \leq 0,01$) та злочини середньої важкості ($r=0,689$, $p \leq 0,01$). Низький рівень нервово-психічної стійкості виявлено у злочинців, які вчинили повторні злочини ($r=0,640$, $p \leq 0,01$), невеликої ($r=0,611$, $p \leq 0,01$) та середньої важкості ($r=0,468$, $p \leq 0,01$), а також особливо важкі злочини ($r=0,527$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 2.6. Таблиця кореляційного аналізу показників нервово-психічної стійкості

Показники	Задовільний рівень НПС	Низький рівень НПС
Тяжкі та особливо тяжкі		,527
Середньої тяжкості	,689	,468
Невеликої важкості		,611

Повторні злочини	,512	,640
------------------	------	------

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що не залежно від соціально-демографічних чинників, кримінологічних чи морально-психологічних чинників, особистість злочинця значною мірою характеризують: рівень нервово-психічної стійкості, певні особистісні якості, мотивація досягнення успіху та уникнення невдач, готовність до ризику.

Висновки до другого розділу

Підібраний нами психодіагностичний інструментарій дозволив дослідити особистість злочинця, його соціальні, моральні та психологічні якості. Репрезентативна вибірка дослідження дозволила провести кореляційний аналіз отриманих даних.

Соціально-демографічний портрет засуджених характеризується переважанням осіб молодого віку, які не перебувають у шлюбі, не мають дітей, проживають у сільській місцевості, мають середній або профільний рівень освіти, і часто не мають офіційного працевлаштування. Ці чинники можуть свідчити про соціальну незахищеність і недостатню інтегрованість у конструктивне соціальне середовище.

Кримінологічні характеристики вказують на домінування правопорушень невеликої та середньої тяжкості. Більшість засуджених притягнуті до кримінальної відповідальності вперше, проте наявність повторних злочинів свідчить про часткову неефективність ресоціалізаційних заходів.

Морально-психологічні особливості виявлених осіб демонструють високий рівень готовності до ризику, що може бути чинником імпульсивної поведінки та схильності до порушень. При цьому спостерігається неоднорідність у рівнях мотивації досягнення успіху: від низької до надто високої, що свідчить про внутрішню суперечливість цілей та поведінкових орієнтацій.

Мотивація уникнення невдач у значної частини засуджених є підвищеною або помірно високою, що може вказувати на страх перед поразкою, уникнення відповідальності або труднощів, а також емоційну напруженість у складних життєвих ситуаціях.

Рівень нервово-психічної стійкості (НПС) у більшості досліджуваних знаходиться на задовільному або низькому рівні, що свідчить про обмежену здатність до адаптації, підвищену емоційну вразливість і ризик розвитку дезадаптивних реакцій у стресових умовах, характерних для пенітенціарного середовища.

Загалом отримані результати вказують на потребу у комплексній психодіагностичній та психокорекційній роботі з особами, які перебувають в ІТТ, з метою зниження ризиків повторної злочинності, покращення психологічної адаптації та формування соціально схвальної поведінки.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення особистісних змін в умовах ізоляції у тимчасовому триманні можна зробити такі висновки: формування і реалізація правопорушної поведінки особистості, яка свідомо вчиняє злочин, проходить два основні етапи — етап мотивації та етап прийняття і реалізації рішення. Поняття особистості злочинця — особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом, — охоплює цілісну систему її психологічних характеристик, соціальних зв'язків, моральних установок, а також індивідуальних рис, які в певних обставинах можуть трансформуватися у злочинну поведінку.

У межах різновидів психологічного стресу виокремлюється пенітенціарний стрес, що виникає під впливом фізичних і соціальних чинників середовища місць позбавлення волі. Його наслідками часто є порушення психічної адаптації, емоційна дестабілізація та глибинні зміни особистісної структури індивіда.

Підібраний нами психодіагностичний інструментарій дозволив дослідити особистість злочинця, його соціальні, моральні та психологічні якості. Репрезентативна вибірка дослідження дозволила провести кореляційний аналіз отриманих даних. На основі отриманих результатів нами було виявлено, що портрет засуджених, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання, свідчить про домінування осіб із ознаками соціальної вразливості — це переважно молоді люди без сім'ї, дітей і стабільного працевлаштування, з середнім рівнем освіти, які проживають у сільській місцевості. Такий контекст вказує на недостатню інтеграцію в соціально адаптоване середовище.

Злочинна поведінка у більшості випадків пов'язана з правопорушеннями невеликої або середньої тяжкості та вчинена вперше, однак наявність повторних випадків вказує на недосконалість системи ресоціалізації.

Морально-психологічний профіль засуджених характеризується високим рівнем готовності до ризику, що може зумовлювати імпульсивність і порушення норм. Мотиваційна сфера є суперечливою: коливається від низького до надто високого рівня прагнення до успіху, що свідчить про нестійкість цілей та поведінкових установок. Підвищена мотивація уникнення невдач поєднується з емоційною напруженістю та схильністю уникати відповідальності. У більшості респондентів виявлено знижений або лише задовільний рівень нервово-психічної стійкості, що вказує на слабкі адаптаційні ресурси в умовах стресу та підвищений ризик дезадаптації.

Отримані результати підтверджують необхідність системної психодіагностичної та психокорекційної роботи з особами, які перебувають в ізоляторах, з метою зміцнення їх адаптивного потенціалу, зниження ризиків повторного правопорушення та формування соціально прийнятної поведінки.

У подальших наукових розвідках доцільно зосередити увагу на глибшому вивченні психологічних механізмів адаптації засуджених до умов ізоляції, зокрема в контексті тривалого перебування в ізоляторах чи інших пенітенціарних установах. Перспективними є дослідження зв'язку між окремими особистісними рисами, рівнем нервово-психічної стійкості, мотиваційними тенденціями та копінг-стратегіями із ризиком повторної злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бараш Є. Ю. Кримінологічні засади ресоціалізації засуджених до тривалих строків покарання. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 4. С. 99–109.
2. Бедь М.М. Юридична психологія. – К.: Каравел, Л.: Новий світ–2000; Магнолія плюс, 2003. – 376с.
3. Белінська І.А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольною залежністю в сім'ї. // Дис. канд. псих. — К.: 2000. — 201с.
4. Бочелюк В. Юридична психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
5. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку Я-образу акцентуйованих підлітків. — К., 2000. — 19 с.
6. Гайдукевич Г.А. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки. // Автореферат дис. канд. психол. наук — К.: 2000. — 16 с.
7. Гарьковець С.О. Психологічні системи цінностей правопорушників. // Автореф. дис. канд. психол. наук — Національний університет внутрішніх справ — Х., 2001. — 17 с.
8. Гель А., Ковганич В. Визначення виду виправної установи засудженим //Вісник Прокуратури, — К., 2003, №3 — С. 56-60.
9. Голіна В. Рецедивна злочинність в Україні: причини та попередження. Вісник Академії правових наук України. URL: : http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4371/1/Golina_189.pdf (дата звернення 19.11.2019).
10. Даньшин І.М. Кримінологія. Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд, С.Ю. Лукашевич, В.Ф. Оболенцев, О.Ю. Шостко, О.Ю. Юрченко, Б.М. Головкін, А.С.

Лукаш; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2009. – 288 с.

11. Дзюба А.В. Виконання вимог режиму в місцях позбавлення волі та працевзабезпечення засуджених. // Вісник Прокуратури. — К., , 2002. №5— С.68-71.

12. Дзюбо Л.В. Психологічні особливості ранньої шкільної дезаптації і шляхи її подолання. — К.: 2000. — 218 с.

13. Дубчак Р.М. Внутріособистісні конфлікти студентів у період навчання у вузі. // Дис.канд.психол. наук — Чернівці, 2000. — 244 с.

14. Католик Г. Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному молоді різних професійних керунків. Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки». 2022. Вип. 12. С. 55–67.

15. Киричук О.В., Роменець В.А. Основи психології. — К.: Либідь, 1999.— 603 с.

16. Кобак М. В., Коваль А. А. Роль слідчого судді в процесі реалізації принципів кримінального провадження : монографія. Миколаїв : Видавництво ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 203 с. URL: https://chmnu.edu.ua/wpcontent/uploads/Koval_AA_Kobak_M_V_Rol_slidchogo_suddi_v_protsesi_realizatsiyi.pdf (дата звернення: 03.11.2024).

17. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Академічний курс / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. – К.: Видавничий дім, 2004. – 421 с.

18. Коржанський М.Й. Науковий коментар кримінального кодексу України.— К.: Академія, 2001 — С.112-125.

19. Корнілов В.С. Військова дисципліна, як об'єкт психологічного забезпечення Львівського військово-гуманітарного інституту. — К., 1999. — 246 с.

20. Кравчук С.Л. Психологічний аналіз причин та факторів агресії, як прояву негативних емоцій людини// Психологія. Зб. наук. праць. — К., 2001. — Вип.11.— С.93-98.

21. Крижна В. В. Рецидивна злочинність в Україні та шляхи її подолання. URL: <http://www.elar.naiau.kiev.ua.pdf>. (дата звернення 18.11.2019).
22. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 04.11.2024)
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення 28.04.2023).
24. Лисенко Л. М. Конституційно-правові засади обмеження прав людини і громадянина в умовах надзвичайного стану в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2018. Вип. 51. С. 112–115.
25. Логвіновська Л.М. Психологічні основи формування лідерських якостей // Навчально-методична розробка. — К. 2003. — 44 с.
26. Маханьков Д.Г. Особистість злочинця як ключове поняття кримінології / Д. Г. Маханьков //Форум права. – 2009. – № 1. – С. 357–361.
27. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ : Видавець Віктор Дяків, 2008. 248 с
28. Меленчук Т. М., Павлова Т. О. Психологічні особливості особи серійного вбивці. Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 76-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Секція економічних і правових наук (Одеса, 22–24 квітня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020.
29. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність і окремі теоретичні та соціально-правові аспекти. – Одеса: ХНУВС, 2007. – С. 59-60.
30. Морозова Т.Р. Причини, динаміка та способи реалізації агресії у засуджених. // Автореф. дис. канд. психол. наук. — К., 2001. — 21 с.
31. Орбан-Лембрик Л. Є. Соціальна психологія: Посібник. — К.: Академ-видав, 2003. – 448 с.

32. Попов Д. Соціально-психологічна адаптація особистості, як невід'ємна частина соціалізації // Психологія. Зб. наук. праць. — К., 2001. — Випуск 12— С.23-28.
33. Сердюк Л.З. Динаміка особистісних рис у перші роки подружнього життя. — // Дис. канд. психол. наук К., 2000. — С.21-30.
34. Титаренко Т.М. Особистість у кризових життєвих ситуаціях // Актуальні проблеми психології. Наукові записки інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.— К., 1999. — Вип. 19. — С.240-247.
35. У правовому клубі PRAVOKATOR Дніпро був проведений майстерклас для адвокатів та помічників адвокатів на тему «Психологія серійного вбивці» : вебсайт. URL: https://pravokator.club/news/psychologiya-serijnogovbyvtsi/?fbclid=IwY2xjawGyo6dleHRuA2FlbQIxMAABHSrWJHEqxADmTxs3EkxMEtud8L18R72qwsMmZXXev12_unyl5y0JpldURTg_aem_FyBYScwGANORFMsGB8Dx0A (дата звернення: 04.11.2024).
36. Фіонік Д. Маніяк поміж нами. Частина четверта: Перетворення : вебсайт. URL: <https://zaborona.com/interactive/maniiak-pomizh-namy-4/>.
37. Худик В.А. Психологія аномального розвитку особистості. — К.: Здоров'я, 1993. — 56 с.
38. Цільмак О. М. Фактори неусвідомленого викривлення особою показань. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз ; редкол.: Д. В. Журавльов (голов, ред.), О. Г. Рувін (заст. голов, ред.) та ін. Київ : Видавництво Ліра. 2022. Вип. 67. С. 658–671.
39. Чепа М.-Л. А. Формальні критерії доказовості висновку судово психологічної експертизи // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. науков. праць. К.; 2004. — Т. VI. Випуск 3. — С. 387-391.

40. Piren M.I. Probleme der Entwicklung von jungen Familien in der Ukraine // Familie und Kindheit im Wandel // — Potsdam: Verlag. Für Berlin-Brandenburg, 1996. — S. 171-176.

41. Sappington A. Relationships among prison adjustment, beliefs and cognitive coping style // Int. J. Offender and Comp. Criminol. — 1996. — №1. — P. 54-62.